

// КСИА. — 1965. — № 103. — С. 146. — Рис. 51, 6; Кравченко А. А. Загадочные знаки на лепной керамике // МАСП. — 1966. — № 5. — С. 88, 89.

¹⁰ Бабенчиков В. П. Новый участок... — С. 111; Сымонович Э. А. Население столицы позднескифского царства — К., 1983. — С. 4, 114; Раевский Д. С. Скифы и сарматы в Неаполе // МИА. — 1971. — № 177. — С. 143—151.

ПІЗНЬОАНТИЧНИЙ ТА РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКИЙ ВПЛИВИ НА КУЛЬТУРУ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРИМУ

С. В. Ушаков

Етно-культурна атрибуція пам'яток, так само як і хронологізація, завжди виступала важливою частиною історико-археологічного дослідження. Особливо цікавою вона є у зонах контакту варварського світу й цивілізації.

В літературі з античності існує усталена думка про вплив античності на варварський світ Причорномор'я¹. В ряді наукових робіт висвітлюється пізньоантичний вплив на племена черняхівської культури². Середньовічна історія Криму також часто розглядається крізь призму візантійського впливу³.

Маловивченою лишається проблема пізньоантичного та ранньовізантійського впливу в IV—VI ст. н. е., часів початку Великого переселення народів, перехідного часу від античності до середньовіччя⁴. Цікавим тут є регіон Південно-Західного Криму, поруч з античним Херсонесом — візантійським Херсоном. У статті звертається увага тільки на один аспект проблеми — етнічний.

Як відомо, поняття «етнічний» та «етнос» — багатозначні⁵. Ю. В. Бромлей визначав етнос як історично складену на певній території міжпоколінну сукупність людей, якій притаманні не тільки загальні риси, але й відносно стабільні особливості культури (мова тощо) й психіки, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших подібних формувань (самосвідомість), фіксована у самоназві (етнонімі)⁶. Саме такий смисл вкладається в термін «етнос» у даній статті. Відзначимо такі риси етносу: 1) територіальна єдність, 2) мова, 3) специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, народне мистецтво, норми поведінки й т. п.) і особливості психології (ціннісна орієнтація, смаки), 4) самосвідомість, що зовні виражається у самоназві⁷.

Особливості наших джерел дозволяють прослідкувати вплив пізньоантичного й ранньовізантійського світу тільки на окремі пласти культури населення Південно-Західного Криму, оскільки в основному це археологічні дані. В археологічній літературі, у працях, присвячених етнічній атрибуції пам'яток, звичайно приділяють увагу трьома основним компонентам: поховальному обряду, комплексу ліпної кераміки, типам житлових та господарчих будівель⁸.

Під час опису своєрідності культури тої чи іншої частини населення додатково звертають увагу на оборонні споруди, житлові будинки, поховальні споруди, поховальний інвентар, надгробні пам'ятники, розпис склепів, фібули, пряжки, намиста, аналізуються дані писемних джерел⁹. Мається на увазі, що етнічно важливими рисами є способи будівництва, не пов'язані з характером матеріалу, природним середовищем, орнамент на кераміці, одягові прикраси й т. п. Інформація про етнічні зв'язки міститься тільки саме в домашньому виробництві (кераміка)¹⁰. Про етнічний вплив може свідчити також і нумізматика¹¹, певною мірою — антропологія¹².

До цікавлячого нас періоду в Південно-Західному Криму відноситься порівняно невелика кількість досліджених та опублікованих могильників. Не розглядаючи спеціально питання їх хронології¹³, обмежимося найбільш показними серед них. Це — Бельбек I, Інкерманський, Чорноріченський, на території колишнього радгоспу № 10 (радгосп «Севастопольський»), на схилі висоти «Цукрова голівка», Скалисте I, Озерне III, Харакс і Чатирдаг. Відзначимо, що територіально їх можна розділити на три групи: 1) безпосередньо поряд з Херсонесом (в тому числі в Інкерманській долині) — могильники Інкерманський, Чорноріченський, радгосп «Севастопольський», «Цукрова голівка», у пониззі р. Бельбек — Бельбек I, 2) в глибині півострова — Скалисте та Озерне II, 3) ближче до Південного Берега — Чатирдаг і Харакс¹⁴.

Всі вони, як правило, характеризуються різноманітними поховальними спорудами¹⁵. Грецькими серед них звичайно вважалися кам'яні склепи з лежанками, плитові могили, кенотафи, дитячі поховання в амфорах¹⁶. Плитові могили, знайдені у могильнику Бельбек I (17 з 22)¹⁷,

поодинокі дитячі захоронення у амфорах — у могильниках «Скалисте»¹⁸ й біля «Цукрової голівки»¹⁹. У могильнику радгосп «Севастопольський», крім великої кількості простих ґрунтових могил, знайдено 4 плитових могили, 27 кам'яних ящиків з великим числом урн з прахом²⁰, кам'яні урни-оссуарії, подібні до херсонеських саркофагів²¹. Там же було 398 поховань з трупопаленнями в урнах, розташованих у полі²².

З приводу обряду трупопалення у перших століттях н. е. нема єдиної точки зору. Його пов'язували або з греками, римлянами²³, або з племенами «полів поховань» (черняхівці, слов'яни, германці, готи)²⁴. Біригувальні могильники в основному ж концентруються у двох районах: біля Херсонеса²⁵ (Чорноріченський могильник — 45% поховань із спаленнями, Бельбек I — 13%, Інкерманський — 6%) й на Південному Березі (Харакс — 87,7%, Чатирдаг — 100%)²⁶. У будь-якому випадку античний вплив тут піддається великим сумнівам, хоча й можливий.

Орієнтування померлих відноситься до однієї з найважливіших рис поховального обряду. Однак у Херсонесі в перші століття н. е. (у склепах) воно не відігравало суттєвої ролі, а в інших поховальних спорудах стає нестійким²⁷. Те ж саме відбувається й в інших пізньоантичних причорноморських центрах — орієнтування на той час не може слугувати етноподіляючою ознакою²⁸.

Поховальний інвентар представлений в основному червоноглиняними й червонолаковими глеками, тарелями, мисками, імпортованими частіше за все з Херсонесу, іноді з Малої Азії. Вони свідчать, перш за все, про розвиток економічних, торговельних зв'язків і тільки потім — про культурний вплив. Цікаво зазначити, що коло інтенсивних торговельних зв'язків Херсонесу з населенням Таврики перебувало приблизно в межах римських військових комунікацій і постів²⁹.

Про пізньоантичний вплив свідчать й окремі предмети. Так, наприклад, Т-подібні шарнірні фібули з цибулеподібними голівками³⁰. Така фібула знайдена в Інкерманському могильнику³¹, наочник — у Чорноріченському³². У могильнику поблизу «Цукрової голівки» знайдена стела з місцевого вапняку із зображенням хреста й грецьким написом³³; там же — бронзовий хрестик³⁴. У могилі № 34 Харакса — срібний перстень, бальзамарій³⁵. Іноді трапляються й написи на амфорах³⁶. Такі приклади можна продовжити. Частіше за все вони свідчать про балкано-дунайський та провінціально-римський впливи.

З точки зору антропології, населення, яке полишило могильники Інкерманський, Чорноріченський, поблизу «Цукрової голівки», характеризується як неоднорідне, змішане; є там і представники середземноморської раси³⁷, відзначається вплив Херсонесу³⁸. Найбільше воно подібне до пізніх скіфів, ранньосередньовічного населення Південно-Західного Криму³⁹, Балкан, а також — античних греків⁴⁰. Але й саме населення Греції не було однорідним в антропологічному плані, воно складалося з двох основних типів — середземноморсько-балканського й середньо-азійського⁴¹. Й хоча «антропологічні матеріали є одним з основних, а іноді й вирішальним джерелом у вивченні етногенетичних питань»⁴², в даному випадку їх просто недостатньо, щоб дати результативну відповідь на питання про пізньоантичний вплив. Тому пізньоантичний вплив на цей час простежується слабо. Про візантійський вплив стосовно розглядуваного періоду говорити, очевидно, ще рано, оскільки він простежується дещо пізніше й пов'язаний з цілеспрямованою політикою візантійської адміністрації у Тавриці, яка найбільш активно почала проводитися з часу правління імператора Юстиніана.

Для уточнення наших уявлень про етнос Південно-Західного Криму й вплив на нього норм пізньоантичної та візантійської культури в IV—VI ст. необхідні нові широкомасштабні дослідження не тільки могильників, але й поселень того часу, що, безперечно, існували і які, на жаль, вивчені ще зовсім недостатньо⁴³. Виходячи з наявних матеріалів, очевидно, можна говорити про те, що період IV—VI ст. у Південно-Західній Тавриці слід розглядати як перехідний від античності до середньовіччя, а власне середньовічну історію Криму слід починати з VI ст. й пов'язувати з політикою Візантійської імперії по відношенню до населення цього регіону.

В цілому, представлені матеріали (археологічні, антропологічні та ін.) не дозволяють говорити про сильний пізньоантичний етнічний вплив на населення Південно-Західного Криму у IV—VI ст. В бурхливу добу варварських походів (готи, алани, гуни та інші племена) тут відбулося пересування значних мас прийшлого населення при збереженні значної частини місцевого.

Примітки

¹ Див.: Материали Всесоюзних симпозиумов в Цхалтубо.

² Рикман Э. А. О влиянии позднеантичной культуры на черняховскую в Днестровско-Прутском междуречье // КСИА.— 1970.— Вып. 124.— С. 25—30; Гудкова А. В. Тира, Ольвия и черняховская культура // Пак.— С. 284—286.

³ Яковсон А. Л. Византия в истории раннесредневековой Таврики // СА.— 1954.— XXI.— С. 148—163.

⁴ Розглядуваного на Боспорі як пізньоантичного. Див.: Сазанов А. В. Позднеантичный Боспор: периодизация и историческое развитие // ПАК.— С. 215, 216.

⁵ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 7—13.

⁶ Там же.— С. 57, 58.

⁷ Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность.— М., 1987.— С. 11—13.

⁸ Брашинский И. Б., Марченко К. К. К вопросу об этнической атрибуции Елизаветовского городища на Дону // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984.— С. 24.

⁹ Высотская Т. Н. Своеобразие культуры поздних скифов в Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 16.

¹⁰ Гадло А. В. Рец.: Якобсон А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики // ВВ.— Т. 34.— С. 269.

¹¹ Сидоренко В. А. К вопросу этнической атрибуции Ай-Тодорского клада монет IV — нач. V вв. с подражаниями «лучистого типа» // Материалы к этнической истории Крыма (VII в. до н. э.—VII в. н. э.).— К., 1987.— С. 143—164.

¹² Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез.— М., 1989.— С. 152, 153.

¹³ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. 1. // СА.— 1981.— № 2.— С. 96—102; Айбабин А. И. Погребения второй половины V — первой половины VI в. в Крыму // КСИА АН СССР.— 1979.— Вып. 158.— С. 22—34; Айбабин А. И. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеримского периода // СА.— 1984.— № 1.— С. 104—122; Айбабин А. И. Этническая принадлежность могильников Крыма IV — первой половины VII вв. н. э. // Материалы к этнической истории Крыма (VII в. до н. э.—VII в. н. э.).— К., 1987.— С. 164—199.

¹⁴ Для раннего Середньовіччя А. Л. Якобсон виділяв три основні райони у Криму. А. В. Гадло — шість, відмінних за природними умовами, економікою, історичними традиціями та політичною орієнтацією. Серед них: Херсон та його околиці, Південний Берег, замкнене південно-західне нагір'я. Див.: Гадло А. В. Указ. соч.— С. 269.

¹⁵ Высотская Т. Н. Своеобразие культуры поздних скифов в Крыму...— С. 16; Гущина И. И. Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (по материалам могильников) // Археологические исследования на юге Восточной Европы.— М., 1974.— С. 45.

¹⁶ Зубарь В. М. Этнический состав населения Херсонеса Таврического первых веков нашей эры (по материалам некрополя) // Материалы к этнической истории Крыма...— С. 80.

¹⁷ Гущина И. И. Указ. соч.— С. 45.

¹⁸ Скалисте III. Див.: Богданова Н. А., Гущина И. И., Лобода И. И. Могильник Скалистое III в Юго-Западном Крыму (I—III вв.) // СА.— 1976.— С. 124.

¹⁹ АП УРСР. Т XIII.— С. 61—62.

²⁰ Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках могильника II—IV вв. н. э. в Инкерманской долине, к югу от горы «Сахарная головка», на территории парникового хозяйства (1962 г.) // Архив ГХМ.— Д. № 856, I.— С. 4; Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках могильника III—IV вв. н. э. на территории хозяйства совхоза «Севастопольский» (бывший № 10) в Инкерманской долине (1964 г.) // Архив ГХМ.— Д. № 1160.— С. 326; Стржелецкий С. Ф. Раскопки могильника III—IV вв. н. э. в совхозе «Севастопольский» (1965 г.) // Архив ГХМ.— Д. № 1189.— С. 118, 151.

²¹ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 56.

²² Стржелецкий С. Ф. Раскопки могильника...— С. 118.

²³ Блаватский В. Д. Харакс // МИА. 1959.— № 19.— С. 274.

²⁴ Кропоткин В. В. Черняховская культура и Северное Причерноморье // Проблемы советской археологии.— М.,— 1978.— С. 148. Піоро І. С. Етнічна належність Ай-Тодорського могильника // ВКУ. (Сер. історії).— 1973.— № 15.— С. 92—99.

²⁵ В самому Херсонесі кремація, можливо, пояснюється соціальними факторами. Див.: Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического...— С. 51—62.

²⁶ Баранов И. А. Памятники раннесредневекового Крыма // Археология УССР. Т. III. Раннесредневековый и древнерусский периоды.— К., 1986.— С. 232.

²⁷ Зубарь В. М. Некрополь...— С. 42—45.

²⁸ Липавський С. О. Про роль орієнтації похованих при вивченні етнічного складу населення Північного Причорномор'я // Археологія.— 1988.— № 63.— С. 35, 36.

²⁹ Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э.— V в. н. э. (на материалах Херсонеса).— Харьков, 1989.— С. 88.

³⁰ Зубарь В. М. Некрополь...— С. 104.

³¹ АП УРСР.— 1963.— Т. XIII.— С. 20.— Рис. 10, 4.

³² Там же.— С. 94.— Т. VI.

³³ Там же.— С. 51.— Рис. 10.

³⁴ Там же.— С. 59.— Рис. 16.

³⁵ Орлов К. К. Ай-Тодорський некрополь // Матеріали...— С. 113—116.

³⁶ АП УРСР.— 1963.— Т. XIII.— С. 23.— Рис. 16.

³⁷ Соколова К. Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини // АП УРСР.— 1963.— Т. XIII,— С. 159.

³⁸ Там же.— С. 126—130.

³⁹ Зиневич Г. П. Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма.— К., 1973.— С. 60, 268.

⁴⁰ Алексеева Т. И. Славяне и их соседи (по антропологическим данным) // *Antropologie*.— 1966.— IV, 2.— С. 17, 18; Алексеева Т. И. Этногенез славян по данным антропологии.— М., 1973.— СМ. 263. Алексеева Т. И. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы. // Расогенетические процессы в этнической истории.— М., 1974.— С. 83.

⁴¹ Герасимова М. М., Рудь Н. М., Яблонский. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы.— М., 1987.— С. 41, 42.

⁴² Там же.— С. 9.

⁴³ Кутайсов В. А. Городище первых веков н. э. на горе Тас-Тепе в Крыму // *Население и культура Крыма в первые века н. э.*— К., 1983.— С. 144—149; Мыц В. Л. Могильник III—IV вв. н. э. на склоне Чатыр-дага // *Материалы к этнической истории Крыма...*— С. 161.